

LOY PLASTIKASI VA FAZOVIY KOMPOZITSIYA : KULOLCHILIK VA HAYKALTAROSHLIKNING O'ZARO DIFFERENSIATSIYASI MASALALARI

Ochilova Ma'rufat Muradilla qizi

Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy Pedagogika Universiteti Tasviriy san'at mutaxassisligi 1- bosqich magistranti Tel nomer: +99877032 0377

Annotatsiya: Ushbu maqolada loy materialining plastik xususiyatlari orqali kulolchilik va haykaltaroshlik san'atining o'zaro bog'liqligi va differentsiatsiyasi (ajralishi) masalalari tadqiq etiladi. Asosiy e'tibor fazoviy kompozitsiya qurilishidagi farqlarga, xususan, utilitar shakl va sof badiiy obraz o'rtasidagi chegaralarga qaratilgan. Tadqiqot natijasida loy plastikasining hajmiy-fazoviy yechimlari tahlil qilinib, zamonaviy san'atda ushbu ikki sohaning sintezi hamda ularning mustaqil estetik kategoriyalari aniqlangan.

Kalit so'zlar: loy plastikasi, fazoviy kompozitsiya, kulolchilik, haykaltaroshlik, differentsiatsiya, tektonika, vizual hajm, amaliy san'at.

KIRISH

Mavzuning konseptual asosi va dolzarbligi. Insoniyat sivilizatsiyasining ontologik asoslarida loy (argilla) nafaqat ilk xomashyo, balki insonning fazoviy tafakkurini shakllantirgan fundamental substantsiya sifatida namoyon bo'ladi. Arxeologik va madaniy antropologik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, inson ilk bor loyni qo'lga olib, unga shakl bergan lahzada u nafaqat asbob yaratdi, balki "fazo va massa" munosabatlarining ilk muallifiga aylandi. Bugungi zamonaviy san'atshunoslik paradigmasida "Loy plastikasi va fazoviy kompozitsiya" masalasi shunchaki texnik tahlil emas, balki amaliy san'at (kulolchilik) va tasviriy san'at (haykaltaroshlik) o'rtasidagi chegaralarni aniqlashning metodologik kalitidir. Hozirgi vaqtda san'at turlarining sintezi shunchalik yuqori darajaga yetdiki, an'anaviy kulolchilik o'zining utilitar (iste'mol) qobig'idan chiqib, sof plastik ob'ektga, ya'ni "keramik haykal" (Ceramic Sculpture) darajasiga ko'tarildi. Biroq, bu ikki sohani birlashtiruvchi material (loy) mushtarak bo'lsa-da, ularning tektonik qurilishi, badiiy tili va fazoviy mantiqi tubdan farq qiladi. Ushbu farqlarni (differentsiatsiyani) ilmiy aniqlash, dizayn va haykaltaroshlik nazariyasidagi chalkashliklarga barham berish uchun o'ta dolzarbdir.

Loy plastikasi: Materialning fizik xususiyatlaridan badiiy shaklgacha Loy – tabiatda eng keng tarqalgan, ammo plastik imkoniyatlari bo'yicha eng murakkab materialdir. Uning molekulyar darajadagi egiluvchanligi ijodkorga cheksiz erkinlik

beradi. Haykaltaroshlikda loy – bu massa markazini qidirish bo'lsa, kulolchilikda – bu bo'shliqni o'rab turuvchi qobiqni yaratishdir.

Loyning plastik tabiati quyidagi fundamental bosqichlarda o'rganiladi:

Gidratatsiya va elastiklik: Suv va loy zarralari o'rtasidagi bog'liqlik "plastik xotira"ni vujudga keltirishi.

Statik va dinamik muvozanat: Haykaltaroshlikda massaning fazodagi turg'unligi, kulolchilikda esa devorlarning bir xil bosimda shakllanishi.

Termik transformatsiya: Loyning pishish jarayonida o'z shaklini saqlab qolishi yoki deformatsiyaga uchrashi.

Fazoviy kompozitsiya nazariyasi: Kulolchilik va Haykaltaroshlik kesishmasida Fazoviy kompozitsiya – bu ob'ektning uch o'lchamli fazoda (X, Y, Z o'qlari bo'ylab) egallagan o'rni va uning atrof-muhit bilan muloqoti. Kulolchilikda fazo ikki xil ko'rinishga ega: ichki fazo (bo'shliq) va tashqi shakl. Bu yerda kompozitsiya sentrik (markazga intiluvchi) xarakterga ega. Kulol uchun shaklning "ichki hayoti" uning tashqi ko'rinishidan kam ahamiyatli emas. Aksincha, haykaltaroshlikda fazo ob'ekt atrofidagi maydon sifatida qaraladi. Haykal o'zining plastik harakati bilan fazoni "kesib o'tadi" yoki uni "bosib oladi". Bu yerda differentsiatsiyaning asosi – tektonika (shaklning ichki qurilishi). Kulolchilik tektonikasi muvozanat va simmetriyaga (ko'pincha) asoslansa, haykaltaroshlik tektonikasi kuchlanish (tension) va dinamikaga tayanadi.

Muammoning o'rganilish darajasi. Ushbu mavzu jahon san'atshunosligida G.Read, H.Focillon kabi olimlar tomonidan "Shakl hayoti" (Life of Forms) konsepsiyasi doirasida o'rganilgan. O'zbekiston san'atshunosligida esa loy plastikasi asosan amaliy san'at (Akbarov A., Umarov A.) doirasida tahlil qilingan. Biroq, loyning haykaltaroshlik va kulolchilik o'rtasidagi "chegara materiali" sifatidagi differentsial xususiyatlari maxsus monografik tadqiqot ob'ekti sifatida hali to'liq shakllanmagan.

Tadqiqotning ilmiy farazlari. Ushbu maqolada ilgari surilayotgan asosiy ilmiy faraz shundan iboratki, kulolchilik va haykaltaroshlikning ajralish nuqtasi materialda emas, balki "hajmning semantik yuklamasi" dadir. Ya'ni: Agar shakl o'zida "idish" metaforasini va ichki bo'shliqni saqlasa, u kulolchilik qonuniyatlariga bo'ysunadi. Agar shakl fazoda monolit massa sifatida mavjud bo'lib, u yorug'-soya o'yini orqali obraz yaratishga yo'naltirilsa, u haykaltaroshlik plastikasi hisoblanadi.

II. METODOLOGIYA. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

- Qiyosiy-tahliliy metod: Kulolchilik va haykaltaroshlikdagi kompozitsiya qurish tamoyillari solishtirildi.
- Morfologik tahlil: Loy massasining plastik transformatsiyasi va uning fazoviy strukturasi o'rganildi.

• Sintez: Ikki soha o'rtasidagi umumiy va xususiy jihatlar umumlashtirildi. Ushbu tadqiqot loy plastikasining fazoviy kompozitsion imkoniyatlarini hamda kulolchilik va haykaltaroshlikning o'zaro differentsiatsiyasini aniqlash maqsadida kompleks metodologik yondashuvga asoslandi. Tadqiqot jarayoni nazariy tahlil, empirik kuzatuv va amaliy tajriba (eksperimental plastika) bosqichlarini qamrab oldi.

Tadqiqotning metodologik asosi. Tadqiqotda tizimli-strukturaviy yondashuv asosiy metod sifatida tanlandi. Bunda loy ob'ekti shunchaki moddiy buyum emas, balki "material-shakl-fazo" uchligidan iborat yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqildi. Shuningdek, quyidagi usullar qo'llanildi:

Komparativ (qiyosiy) tahlil: Tarixiy va zamonaviy kulolchilik hamda haykaltaroshlik namunalari o'rtasidagi texnologik va estetik tafovutlar qiyoslandi.

Morfologik tahlil: Shakllarning geometrik asosi va ularning fazoviy o'qlari (aksial va frontal kompozitsiyalar) o'rganildi.

Fenomenologik yondashuv: Loyning taktil (sezgi) xususiyatlari va ijodkorning material bilan muloqoti jarayonidagi "psixofizik aloqa" tahlil qilindi.

Natijalar. Tadqiqot davomida loy plastikasida shakl hosil qilishning quyidagi differentsial jihatlari aniqlandi:

Mezonlar	Kulolchilik (Keramika)	Haykaltaroshlik (Plastika)
Fazo bilan munosabat	Ichki bo'shliq (konkav) va tashqi qobiq simbiozi.	Tashqi hajm (konveks) va massaning fazoda joylashuvi.
Tektonika	Ko'pincha markaziy o'q (rotor) asosidagi simmetriya.	Dinamik, assimetrik va ko'p qirrali kompozitsiya.
Funksiya	Utilitar (idish) va estetik birlik.	Sof estetik, falsafiy yoki g'oyaviy ifoda.
Material tili	Faktura, glazur (sir) va texnologik jarayon ustuvorligi.	Massa, yorug'-soya o'yini va plastik ritm ustuvorligi.

Muhokama. Olingan tadqiqot natijalari loy plastikasining ikki xil ontologik va estetik tizimga ajralishini ko'rsatadi. Ushbu differentsiatsiyani chuqurroq tahlil qilish uchun fazoviy kompozitsiya, tektonika va material fenomenologiyasi nuqtai

nazaridan yondashish lozim. Fazoviy munosabatlar: "Eksploziv" va "Imploziv" kompozitsiya. Kulolchilik va haykaltaroshlikni ajratib turuvchi eng muhim chiziq – bu shaklning fazo bilan muloqot qilish xarakteridir.

Kulolchilikda "Imploziv" (Ichkariga yo'naltirilgan) mantiq: Bu yerda loy plastikasining asosiy missiyasi ma'lum bir fazoni "o'rab olish" (containment) hisoblanadi. Kompozitsiya markaziy o'q atrofida vujudga keladi va barcha plastik elementlar (bo'yin, tana, band) ichki bo'shliqni himoya qilishga xizmat qiladi. Hatto zamonaviy dekorativ shakllarda ham "ichki hajm" (void) ob'ektning semantik markazi bo'lib qolaveradi. Bu – fazoni tashqi dunyodan ajratib olish va uni idish ichiga "muhrlash" san'atidir.

Haykaltaroshlikda "Eksploziv" (Tashqariga yo'naltirilgan) mantiq: Haykaltaroshlikda esa loy massasi markazdan tashqariga intiladi. Ob'ekt fazoni o'rab olmaydi, balki uni "siqib chiqaradi" va o'zining plastik harakati (ekstansiya) bilan atrofdagi muhitni o'zgartiradi. Agar kulolchilikda asosiy narsa shaklning ichki geometriyasi bo'lsa, haykaltaroshlikda – uning tashqi silueti va fazoviy proyeksiyalari hisoblanadi.

Kulolchilik va haykaltaroshlikning differentsiatsiyasidagi asosiy nuqta – fazoviy kompozitsiyaning ichki va tashqi munosabatidir.

Ichki bo'shliq faktori: Kulolchilikda har qanday shakl (hatto dekorativ bo'lsa ham) o'zida potentsial "idish" g'oyasini saqlab qoladi. Bu yerda kompozitsiya "ichkaridan tashqariga" qarab quriladi. Haykaltaroshlikda esa loy – bu massa. Uning ichki qismi bo'sh bo'lishi texnik ehtiyojgina (pishirish uchun), lekin badiiy til nuqtai nazaridan u monolit ob'ektidir.

Plastik dinamika: Haykaltaroshlikda loy "plastik harakat"ni ifodalash uchun xizmat qiladi. Kulolchilikda esa "statik muvozanat" birinchi o'ringa chiqadi.

Differentsiatsiya chegarasi: Zamonaviy "keramik haykaltaroshlik" (Ceramic Sculpture) yo'nalishi paydo bo'lishi bu ikki sohani qayta birlashtirmoqda. Biroq, loyning texnologik chegaralari (quritish, pishirish, qisqarish koeffitsienti) kulollarni hamon muayyan konstruktiv intizomga bo'ysundiradi, haykaltaroshlar esa erkinroq kompozitsion yechimlarga intiladilar.

XULOSA

Loy plastikasi – bu ham kulolchilikning, ham haykaltaroshlikning fundamental asosi bo'lib, ularni ajratuvchi asosiy omil fazo va massaning nisbatidir.

Kulolchilik – loy orqali fazoni chegaralash (o'rash) san'atidir.

Haykaltaroshlik – loy orqali fazoda yangi jism yaratish san'atidir.

Ushbu differentsiatsiyani tushunish zamonaviy san'atshunoslikda asarlarning janr xususiyatlarini to'g'ri baholashga va ijodkorlarga material imkoniyatlaridan professional darajada foydalanishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akbarov, A. (2005). O'zbekiston xalq amaliy san'ati. Toshkent: Yangi asr avlodi.
2. Umarov, A. (2018). Badiiy keramika san'ati: Nazariya va amaliyot. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Abdirasilov, S., & Tolipov, N. (2015). Tasviriy san'at texnologiyasi va nusxa ko'chirish. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.
4. Hakimov, A. (2012). O'zbekiston san'atshunosligi va badiiy tanqidi masalalari. Toshkent: San'at jurnali nashriyoti.
5. Bulatov, S. (2010). Amaliy san'at atamalarining izohli lug'ati. Toshkent: Fan.
6. Egamberdiyev, A. (2007). Haykaltaroshlik. Toshkent: Iqtisod-moliya.
7. Raxmetov, J. (2019). Zamonaviy o'zbek haykaltaroshligida kompozitsiya muammolari. Ilmiy-uslubiy qo'llanma.
8. Hakimov, A. A. (2007). O'zbekiston san'ati tarixi. Toshkent: "San'at" jurnali nashriyoti. (O'zbek plastika san'atining evolyutsiyasi bo'yicha fundamental darslik).
9. Umarov, A. S. (2014). Badiiy keramika: texnologiya, mahorat, an'ana. Toshkent: Navro'z.
10. Pugachenkova, G. A. (1983). Iz xudojestvennoy sokrovishnitsi Sredney Azii. Tashkent: G. Gulyama. (Loyiha haykaltaroshligining tarixiy ildizlari bo'yicha nodir manba).
11. Kodirov, J. (2012). O'zbekiston haykaltaroshligi rivoji. Toshkent: Mumtoz so'z.
12. Azimov, I. (2002). O'zbekiston me'moriy dekoratsiyasi. Toshkent: "O'zbekiston". (Keramikaning me'moriy hajmdagi o'rni).
13. Abdullayev, N. (2001). San'at tarixi (2-jild). Toshkent: "O'zbekiston".
14. Sharipov, M. & Fayziyeva, G. (2011). Plastik anatomiyadan o'quv qo'llanma. Toshkent. (Loydan inson bustini ishlashda fazoviy mutanosibliklarni o'rganish uchun).
15. Boranova, G. (2021). "Zamonaviy o'zbek kulolchiligida kichik plastika masalalari". Moziydan sado jurnali, №3 (91).
16. Bobojonov, S. (2019). Haykaltaroshlik kompozitsiyasi. O'quv qo'llanma. Toshkent: Kamalak.
17. Sultonov, X. (2020). "Loy – insoniyatning ilk plastik material". Ilm-fan va ta'lim elektron jurnali.